

آثار تربیتی «رزق حلال» با تأکید بر آیات و روایات

روشن دهقانی*

کارشناسی ارشد دانشگاه شاهد، تهران

اصغر هادوی**

استادیار دانشگاه شاهد، تهران

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۰۱/۲۷؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۰۶/۲۹)

چکیده

رزق یکی از مهم‌ترین نیازها و دغدغه‌های بشر از ابتدای خلقت بوده است که شامل هر نوع بهره‌ای از جانب پروردگار به موجودات می‌باشد. نحوه کسب رزق، آثار تربیتی بر ابعاد مختلف زندگی فردی و اجتماعی افراد بر جای می‌گذارد. در آموزه‌های دینی، «رزق» با فراوانی قابل توجهی ذکر شده است که نشان‌دهنده اهمیت این موضوع می‌باشد. در این پژوهش، با هدف بررسی آثار تربیتی رزق و کسب حلال با توجه به آیات و روایات سعی بر آن شده که به روش اسنادی، مضمون آیات و روایات مربوط به این موضوع بررسی گردد که از نوع پژوهش‌های بنیادی است. نوآوری پژوهش حاضر در مقایسه با پژوهش‌های پیشین، در بر دارنده روایات بحارالانوار به عنوان منبع جامع روایی شیعی و بررسی آثار تربیتی آن است که حاصل تحقیق حاکی از آن است که انتخاب شیوه‌های کسب رزق، تأثیر مستقیم در استواری و شکوفایی ابعاد مختلف در پی دارد که مقید بودن به کسب رزق حلال، در بُعد زندگی فردی، شامل عدم پیروی از وسوسه شیطانی، تقویت روحیه سپاسگزاری و شکر، ایجاد و تقویت عمل صالح، آرامش و رفاه، تقویت و تثبیت دینداری و جلاء دادن روح می‌باشد. در بُعد زندگی اجتماعی نیز شامل بهره‌مندی از فرزندان صالح، رعایت حقوق دیگران می‌باشد.

واژگان کلیدی: رزق، آیات، روایات، اثر تربیتی، بُعد فردی، بُعد اجتماعی.

* E-mail: roshandehghani87@gmail.com (نویسنده مسئول)

** E-mail: hadavika@gmail.com

مقدمه

رزق همانند بسیاری از امور در زندگی انسان، بر اساس حکمت و فضل الهی برای موجودات مقدر شده است که با اهمیت خاصی در آیات و روایات پیرامون آن ذکر شده است، به گونه‌ای که حدود ۱۲۳ بار واژه «رزق» همراه با مشتقات آن در قرآن به کار رفته است. از این رو، فراوانی این واژه در قرآن کریم و روایاتی که بیانگر مقدر بودن رزق حلال از طرف خداوند و تأثیر آن در سعادت و پیشرفت مادی و معنوی دارد، نشان‌دهنده اهمیت و جایگاه این مفهوم است (برای نمونه، ر.ک؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۵: ۱۴۸ و...).

از دید آموزه‌های اسلامی، رزق بر اعمال و رفتار انسان تأثیر گذار است. امیرالمومنین^(ع) فرمودند: «... يَا كَمِيلُ إِنَّ اللِّسَانَ يُبَوِّحُ مِنَ الْقَلْبِ وَالْقَلْبُ يَقُومُ بِالْغَدَاءِ فَانظُرْ فِيمَا تُغْذِي قَلْبِكَ وَجِسْمَكَ...» ای کمیل! همانا زبان از قلب نشأت می‌گیرد و آنچه را در قلب است، ظاهر می‌سازد، و قوام قلب به غذاست. پس متوجه باش که قلب و جسم تو از چه تغذیه می‌کنند...» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۴: ۲۷۳). با توجه به اینکه جسم و روح جدا از یکدیگر نیستند و جسم بر روح تأثیر گذار است (ر.ک؛ طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۲: ۱۵۴). هر عملی که انسان در این دنیا انجام می‌دهد، آثاری دارد و گونه‌های مختلف رزق، همان گونه که بر جسم آدمیان اثر دارد، روح را تحت تأثیر قرار می‌دهد (ر.ک؛ شریعتمداری، ۱۳۷۴: ۱۹۱). سلامت روح در گرو استفاده صحیح و مطلوب از مال و تغذیه حلال است که نقش مهمی در تربیت انسان دارد (ر.ک؛ رشیدپور، ۱۳۷۴: ۲) و آثار تربیتی در بُعد فردی و اجتماعی در پی دارد. رزق حلال و اعتقاد به رزق مقدر و رضایتمندی از آن، اثراتی را بر زندگی شخصی هر فردی می‌گذارد که از آن به بُعد فردی یاد می‌شود. گاه در ارتباط با افراد جامعه، اعمال و رفتاری ناشی از رزق انجام می‌شود که از آن به آثار تربیتی رزق در بُعد اجتماعی یاد می‌شود. لذا طرز رفتار انسان در امر رزق، به صورت غیرمستقیم، جامعه را تحت تأثیر قرار می‌دهد. در این نوشتار، سعی شده است که به این پرسش‌ها پاسخ داده شود: مفهوم رزق و تربیت چیست؟ رزق در بُعد فردی و اجتماعی چه آثار تربیتی در پی دارد؟

در این راستا، برای پاسخگویی بهتر، نگاهی گذرا به پیشینه پژوهش و مفهوم رزق و تربیت شده است. آنگاه به بررسی آثار رزق حلال بر تربیت افراد در بُعد فردی و اجتماعی پرداخته می‌شود. قابل ذکر است که یافته‌های مستخرج، ابتدا بر اساس آیات بوده است و آنگاه به روایات بحارالأنوار (مرتبط با موضوع) پرداخته شده است.

۱- پیشینه پژوهش

با توجه به جستجو و مطالعات نگارندگان، حاصل گردید که پژوهش‌های مختلفی در این زمینه به نگارش درآمده است. اما پژوهشی جامع و توأم درباره آیات قرآن و جوامع روایی شیعه در باب آثار تربیتی بررسی نشده است. در این نگارش، افزون بر آیات، در جامع روایی شیعه (بحارالأنوار) نیز درباره این موضوع تحقیق شده است که در برخی از آیات و روایات مرتبط با «رزق» و آثار آن در یک گزاره به صورت شرط و جزا ذکر نشده است، اما از کناره‌ام قرار گرفتن گزاره‌های به ظاهر مستقل این رابطه نتیجه خواهد شد. آثار مرتبط با موضوع عبارتند از:

در کتاب *السعة و الرزق*، معنای لغوی رزق و عوامل فقر که شامل احتکار و رباخواری می‌باشد و نیز عوامل فقرزدایی مانند نیکوکاری، صدقه دادن، نیکی به پدر و مادر و صله رحم مورد بررسی قرار گرفته است (ر.ک؛ کلباسی حائری، ۱۳۸۹ق.). در کتاب *الإنسان و الرزق*، به بررسی جنبه‌های رزق از دیدگاه آیات و نیز از نظر اقتصادی پرداخته شده است (ر.ک؛ الکردی، ۱۴۱۶ق.). در پایان‌نامه‌ای با عنوان «بررسی همبستگی رزق و پارسایی در آیات و روایات»، به بررسی رابطه رزق و تقوا پرداخته شده است (ر.ک؛ کهندل، ۱۳۸۸). در پایان‌نامه‌ای با عنوان «بررسی اثر کسب درآمد حلال در تربیت انسان» بیشتر از آثار اخروی مال حرام یاد شده است (ر.ک؛ محمودیان، ۱۳۸۹). این پژوهش‌ها بیشتر به بررسی رزق در آیات و روایات و مصادیق آن، عوامل افزایش و کاهش رزق پرداخته‌اند. پژوهش حاضر دامنه گسترده‌تری نسبت به نمونه‌های قبلی دارد و تأثیر رزق را بر تربیت بررسی می‌نماید و از این روی، به نوعی، متفاوت است.

۲- بررسی مفهومی متغیرهای پژوهش

قبل از ورود به بحث تفصیلی، لازم است مفهوم واژه‌ها به اختصار روشن گردد و آنگاه به بحث تفصیلی آن پرداخته شود.

۲-۱) رزق

«رزق» واژه‌ای عربی است که در نظر لغت‌شناسان اینگونه معنا شده است: «رزق، به معنای ما يُنتَفَعُ بِهِ: آنچه مورد بهره‌برداری قرار می‌گیرد» (جوهری، ۱۳۷۶، ج ۴: ۱۴۸۱؛ ابن منظور، ۱۴۱۴ق.، ج ۱۰: ۱۱۵؛ فیروزآبادی، ۱۴۱۵ق.، ج ۳: ۳۲۰). به قول برخی دیگر، رزق در اصل به معنای اعطای وقت است، ولی در عطای غیروقت هم استعمال می‌شود. لذا رزق به طور کلی، به معنی عطای خداوند آمده است (ر.ک؛ ابن فارس، ۱۴۰۴ق.، ج ۲: ۳۸۸).

در لغت‌نامه‌های معاصر، واژه «رزق» در کاربردهای متعارف و معمول «روزی» در فارسی و به معنای غذا، طعام، قوت روزانه، ضروریات زندگی و هر آنچه از آن نفع بردارند و نیز به پالان پس انداختن شتر گفته می‌شود (ر.ک؛ دهخدا، ۱۳۵۲؛ ذیل واژه رزق).

در اصطلاح، «رزق» اسم است برای آنچه خداوند به سوی زندگان می‌راند تا آن را بخورند و اعم از حلال و حرام است (جرجانی، ۱۴۰۸ق.، ج ۱: ۱۱۰).

صاحب کشف اصطلاحات الفنون و العلوم می‌نویسد: «رزق، چیزی است که بهره‌بندگان خداوند باشد و اقسام آنچه که بدان نیازمند است، از خوراک، پوشاک، آشامیدنی و... را شامل می‌شود» (تهانوی، ۱۴۰۴ق.، ج ۱: ۵۸۱).

حاصل سخن این است که «رزق» شامل هر بهره‌ای از طرف خداوند است، خواه مادی یا معنوی، اعم از خوراک یا پوشاک یا بهره‌های دیگری که از آن برده می‌شود و اگر

مردم «رزق» را منحصر در امور مادی، به ویژه «خوراکی‌ها» تصوّر می‌کنند، از باب تغلیب و از این نظر که کاربرد این واژه در امور مادی ملموس تر می‌باشد.

۲-۲) تربیت (Rearing)

برای مفهوم تربیت، تعریف‌های گوناگونی ارائه شده است. تربیت، پرورش دادن و به فعلیت درآوردن استعدادهای درونی و بالقوه در یک شیء موجود است (ر.ک؛ مطهری، ۱۳۷۱: ۲۰). مراد از استعداد، امکاناتی است که تصوّر کلی آن در خلقت هر مخلوقی، بالقوه موجود است. ولی فعلیت یافتن و تحقّق تمام یا قسمتی از آن، منوط به حصول فرصت مناسب است (ر.ک؛ کانت، ۱۳۷۴: ۳). همچنین، تربیت، فرایندی منظم و مستمر است که هدف آن هدایت رشد همه‌جانبه شخصیت پرورش‌یابندگان در راستای کسب و درک معارف بشری، هنجارهای مورد پذیرش جامعه و نیز کمک به شکوفا شدن استعدادهای آنان است (ر.ک؛ سیف، ۱۳۸۷: ۳۵)؛ به عبارت دیگر، تربیت به معنای رفع موانع و ایجاد مقتضیات است برای آنکه استعدادهای انسان در راستای کمال مطلق شکوفا شود (ر.ک؛ دلشاد تهرانی، ۱۳۷۷: ۲۴).

۱-۲-۲) اهداف تربیت

هدف عمده تعلیم و تربیت، تزکیه از طریق تهذیب نفس و تعدیل غرایز برای اعتلای روح انسان به منظور رسیدن به سعادت است و تردیدی نیست که بعثت پیامبر اسلام^(ص)، بر تربیت استوار بوده است. پیامبر اکرم^(ص) فرمودند: «إِنَّمَا بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ: مَنْ مَبْعُوثٌ بِرِسَالَتِي شَدِمَ تَأْسِطُ الْأَخْلَاقِ رَأْسًا بِرَأْسِهَا» (مجلسی، ۱۴۰۳ق.، ج ۱۶: ۲۱۰). این حدیث نبوی، بهترین مؤید این مدعا است (ر.ک؛ نیکزاد، ۱۳۷۱: ۱۱۹-۱۲۰).

برخی دیگر از اهداف تربیت، مانند تقوا، حکمت، پرورش روح عدالت‌خواهی، تکامل انسان، پرورش روح اجتماعی که شامل، روح برادری و همکاری، دوستی با ملت‌های دیگر و معاشرت با نیکان و نیز پرورش نیروی فکری و شخصیت اخلاقی است و

پرستش خداوند هدف اساسی تربیت دانسته شده است (ر.ک؛ شریعتمداری، ۱۳۷۴: ۱۴۸).

هدف غایی، رسیدن به قرب الهی است. برای رسیدن به این هدف، شناخت ارزش و قداست کار و معاش حلال و تقویت روحیه مبارزه با بهره‌کشی اقتصادی و مشاغل خلاف مصالح جامعه اسلامی، امری ضروری و بر تربیت تأثیرگذار است (ر.ک؛ باقری، ۱۳۸۹، ج ۲: ۳۰). برخی دیگر، مباحث تربیتی را ناشی از مباحث اعتقادی می‌دانند که به آداب فردی، اجتماعی و روش معاشرت می‌پردازد و انسان را از گناه، پاک و استعدادهای او را به سوی رستگاری و تعالی هدایت می‌نماید (ر.ک؛ مظفر، ۱۳۸۰: ۳۰). بنابراین، هر اثری از رزق که ما را در مسیر تکامل، رضایت خداوند و هدف غایی نزدیکتر کند، می‌تواند جزء امور تربیتی به شمار آید.

۳- آثار تربیتی رزق

در این پژوهش، منظور از آثار تربیتی رزق، نقشی است که رزق حلال همراه راضی بودن به تقدیر آن بر تربیت دارد و این نقش مبتنی بر قرآن و روایات بحارالأنوار می‌باشد؛ چراکه در برخی از آیات، مانند آیه ۸۱ سوره طه، گرچه رزق از راه حلال است، اما قوم بنی اسرائیل به مقدر بودن رزق ناراضی بودند که عامل اعتراض شد. کسب و لقمه حلال آثاری را در پی دارد که می‌توان آنها را با تأکید قابل توجهی در آموزه‌های اسلامی مشاهده نمود. اثر مال از دو بُعد فردی و اجتماعی قابل بررسی است که در ادامه بدانها پرداخته می‌شود.

۳-۱) آثار تربیتی رزق حلال در بُعد فردی

با توجه به اینکه هر عملی اثری دارد که از نفس فرد شروع شده، سپس در ارتباط با عوامل بیرونی منعکس می‌شود، در ذیل به آثاری همچون پیروی نکردن از خواهش‌های نفسانی، تقویت روحیه سپاسگزاری و شکر، تقویت عمل صالح، تقویت عزت نفس، آرامش و رفاه، تقویت و تثبیت دینداری و جلاء دادن روح پرداخته می‌شود.

۳-۱-۱) پیروی نکردن از وسوسه‌های شیطانی

مهم‌ترین اثر تحصیل رزق حلال که در اراده انسان برای اهتمام ورزیدن به ارزش‌های اخلاقی و تربیتی مؤثر است، پیروی نکردن از امیال و خواهش‌های نفسانی می‌باشد. در برخی از آیات و روایات، برای رزق، امر و نهی صورت گرفته است که اگر از این شیوه به صورت صحیح استفاده شود، آثار مطلوبی در راستای تربیت و رستگاری در پی دارد. چنان‌که برخی بیان نموده‌اند، برای فردی که نسبت به برخی از مسائل ناآگاه است، می‌توان با امر و نهی جهت‌دار علمی، شرایط کافی را برای تربیت وی ایجاد کرد (ر.ک؛ بارو، ۱۳۹۰: ۷۰-۷۱).

در آیاتی از قرآن کریم، به سبب وجود شیطان در کنار امر تغذیه به آدمی هشدار داده شده است: ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ كُلُوا مِمَّا فِي الْأَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ﴾ ای مردم! از آنچه در زمین است، حلال و پاکیزه بخورید! و از گام‌های شیطان، پیروی نکنید! چه اینکه او دشمن آشکار شماست! ﴿البقره/۱۶۸﴾. «أكل» به معنای طعام و «أكل» به معنای نصیب و بهره‌مادی از رزق واسع دنیوی می‌باشد (ر.ک؛ جوهری، ۱۳۷۶ق، ج ۴: ۱۶۲۴). کلمه «أكل» در اصل به معنای جویدن و بلعیدن است، ولی به کنایه در مطلق تصرفات در اموال نیز استعمال می‌شود و علت آن این است که در آن تصرفات نیز منظور اصلی انسان، خوردن است، چون به طور کلی، خوردن، رکن زندگی آدمی است (ر.ک؛ طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ج ۱: ۴۱۸). رزق حلال باعث نیرومندی بر انجام عبادت است و «طیب» را بعضی به معنای حلال گرفته‌اند و اجتماع این دو لفظ (حلال و طیب) را فقط برای تأکید دانسته‌اند (ر.ک؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱: ۴۵۹).

پس خداوند در عین اینکه امر به خوردن از حلال نموده، در ادامه آیه از پیروی از وسوسه‌های شیطانی و نفسانی نهی فرموده است که می‌تواند بیانگر این مطلب باشد که تبعیت از شیطان، پیروی از حرام را در پی دارد، چنان‌چه پیروی از شیطان و هر فرد و گروهی که انسان را از مسیر اصلی و تکامل فردی و جمعی بازمی‌دارد، می‌تواند به عنوان

شیطان و نمادی از شیطان باشد، در حالی که لازمه روزی حلال، دوری از شیطان است و این دو متغیر، رابطه دوسویه و متوالی با یکدیگر دارند.

۳-۱-۲) ایجاد روحیه سپاسگزاری و شکر

رزق، رابطه خداوند با بندگان است که هر صاحب نعمتی، نسبت به دهنده آن، در مقام شکرگزاری و امتنان برآمده، یک مکتب عالی تربیتی در مرزوق ایجاد و تقویت می کند. برخی از این آیات به گونه ای است که وقتی «رزق» را ذکر می کند، در ادامه آیه، خداوند فرمان به شکر می دهد. با توجه به این گزاره، استنباط می شود که رزق حلال، تقویت کننده روحیه شکر است؛ مثلاً در آیه ﴿... وَرَزَقَكُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ...﴾ و شما را از روزی های پاکیزه بهره مند ساخت، شاید شکر نعمت او را به جا آورید! ﴿(الأنفال/۲۶)﴾. همچنین، می توان به آیات دیگری با چنین مضمونی اشاره کرد؛ مانند البقره/۱۷۲، النحل/۱۱۴، العنکبوت/۱۷، سبأ/۱۵، ابراهیم/۳۷ و... . تقویت روحیه سپاسگزاری و شکر که از درک نعمت و رزق الهی برای فرد حاصل شده، علاوه بر روحیه فرد که سبب شکر می شود، بر روابط بین اعضای خانواده مؤثر است؛ زیرا ایجاد چنین روحیه ای، ابتدا به صورت درونی و رابطه شخص با خداوند و آنگاه به شکل بیرونی ایجاد می شود و شخص برخوردار از رزق، در مرحله بعد از شکر الهی، سبب شکر از کسانی می گردد که از راه صحیح رزق الهی را برایشان فراهم نموده اند و قدرشناسی با زبان و در عمل سبب احترام و محبت بین اعضای خانواده و در نتیجه، جامعه می شود.

۳-۱-۳) ایجاد و تقویت عمل صالح

یکی از مباحثی که امروزه حوزه وسیعی از مسائل تعلیم و تربیت را به خود اختصاص داده، تأثیر متغیرهای محیطی بر شکل گیری شخصیت است؛ از جمله این متغیرهای محیطی، کسب رزق و روزی می باشد که تقویت کننده عمل صالح برشمرده می شود. برخی آیات به چنین موضوعی اشاره دارند: ﴿كُلُوا مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَاعْمَلُوا صَالِحًا...﴾ از غذاهای پاکیزه بخورید و عمل صالح انجام دهید... ﴿(المؤمنون/۵۱)﴾. واژه «طیب» در

شرع به معنای چیزی است که پاکیزه و حلال باشد (ر.ک؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق.، ج ۱: ۵۲۷). همان گونه که ذکر شد، نحوه تحصیل تغذیه، علاوه بر جسم، بر روحيات تأثیرگذار است و آثار متفاوتی در پی دارد. این آثار را می‌توان به عنوان یک وسیله تکامل بشری و تقویت کننده اعمال صالح دانست. همان گونه که اعمال صالح سبب کسب رزق حلال می‌شود، به همان میزان نحوه کسب رزق بر اعمال فرد مؤثر است. بنابراین، رزق حلال در انسان نسبت به اعمال صالح رغبت ایجاد می‌کند (ر.ک؛ فخر رازی، ۱۴۲۰ق.، ج ۲۳: ۲۸۱؛ مغنیه، بی‌تا، ج ۱: ۴۵۰ و حجاری، ۱۴۱۳ق.، ج ۲: ۶۳۰)، برخلاف غذای حرام که نشاط در عبادت و اطاعت را از انسان می‌گیرد و انسان را به سوی گناه و کردار ناپسند سوق می‌دهد.

۳-۱-۴) ایجاد آرامش و رفاه در زندگی

دستیابی به آرامش و رفاه واقعی یکی از خواسته‌های همیشگی بشر بوده است و نحوه کسب رزق یکی از اموری است که می‌تواند تضمین کننده آرامش و سازگاری در زندگی افراد باشد که همه ابعاد زندگی بشر، از اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی را در بر می‌گیرد. آسایش و رفاه مربوط به بُعد مادی و جسمانی و بُعد روحانی است. از سویی، تربیت مشتمل بر بُعد جسمانی و روحانی می‌باشد. به همین سبب، یکی از آثار تربیتی رزق در ایجاد رفاه و آرامش برای مرزوق می‌باشد. برای رفاه در زندگی، معانی بسیار گسترده‌ای در نظر گرفته‌اند. برخی رفاه را «شادکامی، تأمین هزینه‌های زندگی، رهایی و مقایسه‌های نسبی که یک فرد از نظر رفاه خود با دیگران دارد» تعریف می‌کنند (ر.ک؛ فیتز پتریک، ۱۳۸۳: ۳۵). در روایات، وسعت رزق حلال یکی از عوامل آرامش و رفاه فرد معرفی شده است؛ به عنوان نمونه، امام صادق (ع) فرمودند: «خَمْسُ خِصَالٍ مَنْ فَقَدَ مِنْهُنَّ وَاحِدَةً لَمْ يَزَلْ نَاقِصَ الْعَيْشِ زَائِلَ الْعَقْلِ مَشْغُولَ الْقَلْبِ... الثَّلَاثَةُ السَّعَةُ فِي الرِّزْقِ... الْخَامِسَةُ وَ هِيَ تَجْمَعُ هَذِهِ الْخِصَالَ الدَّعَةُ: پنج چیز است که هر کس یکی از آنها را نداشته باشد، همواره در زندگی خود کمبود دارد و کم‌خرد و دل‌نگران است... سوم روزی فراوان... پنجم که در بر گیرنده همه اینهاست، رفاه و آسایش است» (مجلسی، ۱۴۰۳ق.،

ج ۷۱: ۱۸۶). با مطالعات و بررسی‌های انجام شده در آیات و روایات، این نتیجه حاصل می‌شود که افراد زمانی به رفاه و آرامش نسبی می‌رسند که بهره بردن از روزی حلال در دو بُعد زندگی مادی برای تأمین نیازهای اساسی و کاهش هزینه‌های زندگی و نیز بُعد معنوی سبب ایجاد روحیه شاد و نشاط می‌شود.

لذت بردن از رزق و موهبت‌های الهی یکی از عوامل شادی است: ﴿قُلْ بِفَضْلِ اللَّهِ وَبِرَحْمَتِهِ فَبِذَلِكَ فَلْيَفْرَحُوا هُوَ خَيْرٌ مِّمَّا يَجْمَعُونَ﴾ بگو به فضل و رحمت خدا باید خوشحال شوند که این از تمام آنچه گردآوری کرده‌اند، بهتر است! ﴿یونس / ۵۸﴾. گرچه برخی «فضل خدا» را «رسول خدا (ص)» و «رحمت او» را «علی بن ابی طالب» می‌دانند (ر.ک؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۵: ۱۷۸). اما برخی دیگر معتقدند منظور از فضل خدا عطایی است که بر عامه خلق خود دارد و منظور از کلمه «رحمت» افاضه‌ای است که بر مؤمنین دارد، چون رحمت سعادت دینی وقتی به نعمت عمومی در زندگی مادی، اعم از ارزاق و سایر برکات عامه منضم می‌شود، مجموع آن رحمت است (ر.ک؛ طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۰: ۸۲). با توجه به اینکه یکی از معانی رحمت، رزق است (ر.ک؛ ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۲: ۲۳۰)، در این صورت، یکی از آثار رزق حلال، شادی است. جمله «بِفَضْلِ اللَّهِ وَبِرَحْمَتِهِ» مقدم بر «فَلْيَفْرَحُوا» شده تا افاده اختصاص کند؛ یعنی فرح و سرور فقط بسته به فضل و رحمت اوست و «فاء» در فرمایش «فَلْيَفْرَحُوا» اشاره به سبب فضل و رحمت است (ر.ک؛ میرزا خسروانی، ۱۳۹۰ق، ج ۴: ۲۰۴). شادی و نشاط علاوه بر روح، بر جسم نیز تأثیرگذار است و یکی از ضرورت‌های زندگی آدمی، خودسازی و اصلاح جامعه می‌باشد که فرد می‌تواند خود و جامعه‌اش را سلامتی، تعادل روحی و پویایی رهنمون سازد. بنابراین، یکی از آثار تربیتی رزق حلال، شادی روح و جسم و به ارمغان آوردن آسایش و آرامش خاطر است.

۳-۱-۵) تقویت و تثبیت دین‌داری

یکی از آثاری که رزق حلال بر تربیت فرد بر جای می‌گذارد، کمک به ثابت‌قدم بودن در دینداری است. امام صادق (ع) می‌فرماید: «لَا تَدْعُ طَلَبَ الرِّزْقِ مِنَ الْحَلَالِ، فَإِنَّهُ

عَوْنُ لَيْكُ عَلَي دِينِكَ...: طلب روزی حلال را فرومگذار که روزی حلال، تو را در دین داری کمک می کند...» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۰۰: ۵).

با توجه به آنچه ذکر شد، انسان دو بُعد جسمانی و روحانی دارد. بدین سبب، آموزه‌های اسلامی نسبت به روح و مال آن توجه ویژه‌ای دارد و کسب مال حلال را در سلامت و ارتقای روحیه معنوی و بُعد روحانی تربیت بسیار مؤثر می‌داند و بی‌توجهی به این موضوع، پیامدهای مخربی را برای انسان به وجود می‌آورد. از این روایت می‌توان برداشت نمود کسانی که در اعتقادهای خود سست هستند و در بسیاری از دستورهای دینی سهل‌انگاری می‌کنند، این حالت، ریشه در رزق و روزی آنان دارد، چنانچه اگر روزی، حلال باشد، انسان را بر فرمان‌های الهی یاری می‌نماید.

۳-۶۱) جلاء دادن روح

نوع تغذیه بر نورانیت یا سیاهی قلب مؤثر است. کسانی که می‌خواهند اعمال صالح آنان مورد قبول درگاه خداوند قرار گیرد، یکی از موارد آن، کسب روزی حلال است که خداوند دل و جان‌ش را روشنایی می‌بخشد. نمونه مشهور و بارز آن، حدیثی از پیامبر اکرم (ص) است که در این باب می‌فرماید: «...مَنْ أَكَلَ الْحَلَالَ أَرْبَعِينَ يَوْمًا نَوَّرَ اللَّهُ قَلْبَهُ: ...هر کس چهل شبانه روز رزق حلال بخورد، خداوند دلش را روشن و نورانی می‌فرماید» (همان، ج ۵۳: ۳۲۶). در کلام حضرت (ص) تصریح شده است که رزق حلال باعث روشنی جان است. بنابراین، فرد با تغذیه است که نهاد نیک و بد را می‌سازد و اگر غذای او پاک و حلال باشد، بر تربیت وی مؤثر و قلب او لبریز از روشنی، علم و حکمت الهی می‌شود.

۳-۲) آثار تربیتی رزق در بُعد اجتماعی

تأثیر مال حرام، منحصر به زندگی فردی نیست، بلکه در زندگی اجتماعی و رفتارهای متقابل افراد نسبت به یکدیگر تأثیر بسزایی دارد. در ادامه به مهم‌ترین آثار رزق حلال در

بعد زندگی اجتماعی پرداخت می‌شود که شامل موارد ذیل است: بهره‌مندی از فرزندان صالح، رعایت حقوق دیگران، ایجاد روحیه مواسات، حفاظت الهی و دوری از رذایل اخلاقی و اجتماعی، دستیابی به آسایش و رفاه عمومی، برتری و فضیلت بر سایر امت‌ها و امین مردم و مورد اعتماد جامعه.

۳-۲-۱) بهره‌مندی از فرزندان صالح

فرزندان امانت و نعمت الهی، و والدین مسئول سلامت، رشد، تعلیم و تربیت آنها هستند. یکی از مهم‌ترین آدابی که در عرض تمام دستورهای تربیتی در تمام دوره‌های تربیتی فرزند باید رعایت شود، رزق حلال است و همان‌گونه که گذشت، آیات و روایات در این زمینه تأکید نموده‌اند. آیاتی که دستور به خوردن حلال نموده است و آن را زمینه‌ساز عمل صالح بیان می‌نماید، فراوانند: ﴿يَا أَيُّهَا الرُّسُلُ كُلُوا مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَاعْمَلُوا صَالِحًا إِنِّي بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ﴾ ای پیامبران! از غذاهای پاکیزه بخورید و عمل صالح انجام دهید، که من به آنچه انجام می‌دهید، آگاهم ﴿المؤمنون/۵۱﴾. از ترتیب دو جمله «از غذاهای پاکیزه بخورید» و «عمل صالح انجام دهید» چنین برداشت می‌شود که غذای حلال زمینه را برای اعمال صالحه مهیا می‌نماید. به همین علت، پیامبر اکرم (ص) یکی از حقوق فرزندان بر عهده والدین، رزق حلال بیان کرده است و می‌فرماید: «حَقُّ الْوَالِدِ عَلَى وَالِدِهِ ... وَأَنْ لَا يَرْزُقَهُ إِلَّا طَيِّبًا...: حَقُّ فَرَزْنَدِ بَرِ پَدْرَش اِیْن اِسْتِ کِه اَو رَا... جَز رُوْزِی حَلَال خُوْرَاکِ اَو نَکَنْد» (متقی الهندی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۶: ۴۱۷). بنابراین، چنین به دست می‌آید که یکی از وظایف پدر، تأمین رزق حلال است که ثمره چنین رزقی بر تربیت فرزندان پاک و نسل مؤمن مؤثر می‌باشد و در مکتب اسلام، هیچ خدمتی درباره فرزندان شریف‌تر از تربیت صحیح نیست. به همین سبب، در تعالیم دینی بر رزق حلال تأکید شده، مقدمه عمل صالح شمرده شده است.

۳-۲-۲) رعایت حقوق دیگران

افراد نسبت به یکدیگر حقوق متقابل دارند که باید رعایت کنند. افراد جامعه‌ای که به نحوه کسب رزق حلال پردازند، به مال و سرمایه افراد طمع نمی‌ورزند، چون هر کاری که باعث ضرر به دیگران شود و امنیت مردم، از جمله امنیت اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی آنها را به خطر اندازد و باعث فساد در جامعه شود، حرام است و جرم محسوب می‌شود.

استفاده از رزق اگر همراه با اعتقاد به رزاقیت خداوند و راضی بودن به مقدر بودن رزق همراه باشد، می‌تواند عامل بازدارنده فرد از جرم و جنایت باشد و در نتیجه، منجر به تعالی فکری و روحی در تربیت شود. خداوند در آیاتی از قرآن می‌فرماید: ﴿... كَلُوا وَاشْرَبُوا مِنْ رِزْقِ اللَّهِ وَلَا تَعْنُوا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ: ... از روزی های الهی بخورید و بیاشامید و در زمین فساد نکنید﴾ (البقره/۶۰). در این آیه، گرچه رزق الهی حلال است، اما بیانگر این نکته است که قوم بنی اسرائیل نسبت به رزق خود حریص شدند و راضی نبودند و در واقع، خداوند به انسان هشدار می‌دهد که رزق حلال همراه با راضی بودن به آن، طغیان در پی ندارد و آثار تربیتی آن، دوری از ناهنجاری‌ها، تجاوز به حقوق دیگری و آشوب است.

۳-۲-۳) حفاظت الهی و دوری از رذایل اخلاقی و اجتماعی

یکی دیگر از آثار رزق حلال، واقع شدن در حمایت و پناه الهی است. خداوند سبحان ضمن حدیث قدسی می‌فرماید: «يَا أَحْمَدُ إِنَّ الْعِبَادَةَ عَشْرَةٌ أَجْزَاءُ تَسَعَةٌ مِنْهَا طَلَبُ الْحَلَالِ فَإِذَا طَيَّبْتَ مَطْعَمَكَ وَ مَشْرَبَكَ فَأَنْتَ فِي حِفْظِي وَ كَنَفِي... ای احمد! همانا عبادت دارای ده جزء است که نه جزء آن، طلب رزق حلال است. پس اگر خوردنی و آشامیدنی پاک و حلال باشد، در پناه و مورد حمایت من خواهی بود...» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۴: ۲۷). این خطاب به پیامبر است، اما معنای وسیع‌تر از خطاب به یک شخص دارد. پس رزق حلال، حمایت الهی را در پی دارد که این حمایت می‌تواند حمایت درونی شخص

در برابر نفْس اماره و شیطان باشد و از آثار تربیتی رزق در بُعد فردی به شمار آید. همچنین، می‌تواند حمایت بیرونی در برابر دشمن خارجی باشد که در این صورت، اثر تربیتی رزق در بُعد اجتماعی به شمار می‌رود.

۳-۲-۴) دستیابی به آسایش و رفاه

همان‌گونه که پیش از این گذشت، رفاه بر اساس آسایش در عوامل مادی و جسمی حاصل می‌شود که یکی از اهداف تربیت، رهنمون ساختن بشر برای رسیدن به آسایش جسمی و روحی است و از مطالعه آیات و روایات مربوط به بحث «رزق» روشن می‌شود که نظام اقتصادی اسلام، تنها درصدد رفع نیازهای ضروری بشر نیست و با تأمین آنها کار خود را تمام شده نمی‌داند، بلکه درصدد تأمین رفاه بشر از طریق رزق حلال می‌باشد (ر.ک؛ مابنی اقتصاد اسلامی، ۱۳۷۱: ۲۰۸). چنانچه در تعالیم اسلام نسبت به این مسئله بسیار تأکید شده است، به گونه‌ای که امام صادق^(ع) می‌فرماید: «مَنْ لَمْ يَسْتَحْيِ مِنْ طَلَبِ الْمَعَاشِ خَفَّتْ مَوْتُهُ وَ رَخِيَ بَالُهُ وَ نُعِمَ عِيَالُهُ...» کسی که از طلب حلال شرم نکند، بارش سبک، سختی‌هایش آسان و خانواده‌اش در رفاه قرار می‌گیرند...» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۷: ۳۱۳). از اثرات رزق حلال، ایجاد رفاه و آرامش می‌باشد که با توجه به مطالعات انجام شده، آن را به چهار دسته رضایتمندی از کاهش هزینه‌های زندگی، شادی و محبت بین اعضای خانواده، پرهیز از اسراف و رهایی از فقر تقسیم شده است.

۳-۲-۴-۱) رضایتمندی از کاهش هزینه‌های زندگی

احساس رضایتی که از رزق حلال حاصل می‌شود، یکی از اسباب آرامش و سلامت روان فرد و اجتماع می‌باشد. بدین ترتیب، رزق حلال می‌تواند سبب آرامش، تعالی و تکامل انسان شود. روایاتی در این زمینه وارد شده‌اند؛ به عنوان نمونه، از امام صادق^(ع) نقل شده است: «...مَنْ رَضِيَ بِالْيَسِيرِ مِنَ الْحَلَالِ خَفَّتْ مَوْتُهُ...» هر کس به مال اندک حلال راضی باشد، هزینه‌های زندگی وی کاهش می‌یابد...» (همان، ج ۷۰: ۱۷۵). با توجه به این روایت، برخوردار شدن از رزق حلال یکی از اسباب همزیستی مسالمت‌آمیز، آرامش

و سلامت روان فرد و اجتماع می‌باشد. افرادی که به مقدرات الهی راضی هستند، از حرص زدن و غصه خوردن در کسب درآمد از راه‌های ناسالم اقتصادی پرهیز می‌کنند و در نتیجه، طلب رزق حلال نموده که سبب آسودگی خاطر در زندگی فرد می‌شود.

۳-۲-۴) شادی و نشاط در زندگی خانوادگی

چنانچه ذکر شد، شادی و نشاطی که حاصل از رزق حلال است، تنها در بُعد فردی محدود نمی‌شود و از آنجا که رزق حلال حاصل شده، نتیجه‌ای برای تمام اعضای خانواده می‌تواند داشته باشد. با توجه به آیه **﴿قُلْ بِفَضْلِ اللَّهِ وَبِرَحْمَتِهِ فَبِذَلِكَ فَلْيَفْرَحُوا هُوَ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ﴾**؛ بگو: به فضل و رحمت خداست که [مؤمنان] باید شاد شوند و این از هر چه گرد می‌آورند، بهتر است **﴿﴾** (یونس/۵۸)، چنین برداشت می‌شود که رزق، موجب پرورش حالت و ویژگی‌های نیکو در افراد می‌گردد و در مرحله بعد، این شادی و محبت بین اعضای خانواده می‌انجامد. با توجه به آیات و روایات مذکور، چنین حاصل می‌شود که رزق حلال یکی از عوامل سازنده برای شاد زیستن که در پرورش روحیه بالا و استحکام بنیان خانواده مؤثر است.

۳-۲-۳) پرهیز از اسراف

یکی از مهم‌ترین عوامل هدایت و رستگاری جامعه، اعتدال و رعایت حدود الهی است و اسراف و خروج از اعتدال و تجاوز از حدود الهی، مانع پیشرفت و اصلاح امت و سبب نابودی سرمایه‌ها و ثروت‌های مادی و معنوی می‌شود. چنانکه برخی دیگر، ترک اسراف و تبذیر را یکی از آثار حلال‌خوری در بُعد اجتماعی یاد نموده‌اند (ر.ک؛ حکیمی، ۱۳۷۱، ج ۳: ۱۷۵). خداوند نعمت‌های بی‌شماری را در اختیار انسان قرار داده است تا از آن بهره بگیرند: **﴿قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ الَّتِي أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَالطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ...﴾** [ای پیامبر!] بگو: زیورهایی را که خدا برای بندگانش پدید آورده است و [نیز] روزی‌های پاکیزه را چه کسی حرام گردانیده؟... **﴿﴾** (الأعراف/۳۲). در استفاده از این

نعمت‌ها، حدی که معین گردیده، رعایت اسراف نکردن است: ﴿يَا بَنِي آدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ﴾ ای فرزندان آدم! زینت خود را به هنگام رفتن به مسجد با خود بردارید و (از نعمت‌های الهی) بخورید و بیاشامید، ولی اسراف نکنید که خداوند مسرفان را دوست نمی‌دارد! ﴿(الأعراف/۳۱). بنابراین، یکی از مهم‌ترین گزینه‌های مؤثر در اقتصاد مقتدر و مقاوم از نگاه اسلام این است که مردم و متولیان امور، همگی بر کسب رزق حلال و تأمین درآمد حلال برای رفاه خود و جامعه پای‌بند باشند و لازمه این کار، دوری از اسراف است.

حاصل اینکه افراد جامعه‌ای که مقید به کسب حلال باشند، آن را در راه‌های بیهوده اسراف نمی‌کنند؛ زیرا کسانی که برای رضای خداوند دنبال حلال می‌روند. همین روحیه تلاش برای رضای خداوند، سبب دوری از اسراف می‌شود که نارضایتی خداوند را در پی دارد و در نتیجه، تحصیل رزق حلال، سبب رفاه عمومی می‌شود.

۳-۲-۴) رهایی از فقر

فقر یکی از معضلات اقتصادی و اجتماعی است که می‌تواند به انواع مادی، معنوی، اجتماعی و اقتصادی جلوه نماید. در اینجا، مقصود ما از فقر، فقر مادی و اقتصادی است. در اسلام، اگر کسی به طور کلی، غنی و بی‌نیاز نشود، به وی فقیر اطلاق می‌شود و مبارزه با فقر تا حد تأمین حداقل زندگی نیست، بلکه تا همسان شدن سطح زندگی در جامعه ادامه خواهد یافت (ر.ک؛ بیات، ۱۳۵۸: ۶۲). با توجه به اینکه نیازهای اقتصادی نیازمندان همواره از ضروریات یک جامعه است. در اسلام، به این موضوع اهمیت زیادی داده شده است و دلایل گوناگونی را برای فقرزدایی در جامعه برمی‌شمرد. از جمله این راهکارها، به دست آوردن رزق از راه حلال و حلال کردن مال با پرداختن زکات، خمس و سایر حقوق مالی است. همان‌گونه که برخی فقرزدایی را یکی از آثار و فواید رزق حلال به شما می‌آورد (ر.ک؛ فراهانی‌فرد، ۱۳۷۸: ۱۲۶). انفاق مصداقی از آن است که خداوند در قرآن می‌فرماید: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنْفِقُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ وَمِمَّا أَخْرَجْنَا لَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَلَا تَيَمَّمُوا الْخَبِيثَ مِنْهُ تُنْفِقُونَ...﴾ ای کسانی که ایمان آورده‌اید!

از چیزهای پاکیزه‌ای که به دست آورده‌اید و از آنچه برای شما از زمین برآورده‌ایم، انفاق کنید و در پی ناپاک آن نروید که [از آن] انفاق نمایید... ﴿البقره/۲۶۷﴾. کسب نمودن رزق از راه حلال یکی از عوامل پرورش دهنده روحیه احسان در افراد شده است که به تقویت روحیه خدمت و اهتمام به امور مسلمین، تعاون و حفظ موجودیت جامعه می‌انجامد.

۳-۲-۵) برتری و فضیلت داشتن نسبت به سایر امت‌ها

آموزه‌های تربیتی قرآن یکی از عوامل برتری جامعه را برخوردار شدن از رزق حلال می‌داند: ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنُّبُوَّةَ وَرَزَقْنَاهُمْ مِّنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ﴾ و به یقین فرزندان اسرائیل را کتاب [تورات] و حکم و پیامبری دادیم و از چیزهای پاکیزه روزی ایشان کردیم و آنان را بر مردم روزگار برتری دادیم ﴿(الجاثیه/۱۶)﴾. چون رزق حلال، اعتقاد به مقدر بودن و راضی بودن به رزق، سبب رعایت حقوق و اعمالی بین فرد، خانواده و جامعه می‌شود که در کنار هم قرار گرفتن این عوامل، منجر به تعالی تربیت، شکوفایی و برتری نسبت به سایر امت‌ها از نظر فرهنگ شایسته و اقتصاد مقتدر و پیوند روابط اجتماعی و... می‌شود.

۳-۲-۶) امین مردم و مورد اعتماد جامعه

یکی دیگر از آثار تربیتی رزق حلال، امین و مورد اعتماد بودن جامعه است. چنانچه پیامبر اکرم (ص) به عنوان مورد اعتماد و امین مردم، خواستار تحصیل رزق حلال و چشم‌پوشی از اموال دیگران شد و مردم به ایشان اعتماد نمودند و کسانی چون حضرت خدیجه (س) اموال خویش را به وی سپردند. هرچند در روایات ذکر شده است که امانت‌داری سبب رزق می‌شود؛ مثلاً امام علی (ع) فرمودند: «الْأَمَانَةُ تَجْرُ الرِّزْقَ وَالْخِيَانَةُ تَجْرُ الْفَقْرَ» امانت‌داری روزی می‌آورد و خیانت در امانت فقر می‌آورد» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۵: ۶۰ و متقی‌الهندی، ۱۴۰۹ق، ج ۳: ۶۱). این امر منافاتی با اثر رزق بر امانت‌داری

ندارد، چون امانتداری و رزق رابطه‌ای دوسویه دارند. امانتداری در صورتی حاصل می‌شود که نشانه‌های آن برای برخی افراد جامعه آشکار شده باشد. یکی از این نشانه‌ها، مقید بودن افراد برای به دست آوردن رزق از راه حلال و تجاوز نکردن به حقوق و سرمایه دیگران است که سبب اعتماد مردم به وی می‌شود. نتایج این عملکرد، دوباره به خود شخص بازمی‌گردد و سبب تقویت رزق وی می‌شود. همچنین، در روایاتی دیگر ذکر شده که شرط برای شراکت با افرادی بهتر است که روزی حلال به سمت آنها روی آورده است. حضرت علی (ع) توصیه می‌فرماید: «شَارِكُوا الَّذِي قَدْ أُقْبِلَ عَلَيْهِ الرَّزْقُ فَإِنَّهُ أَخْلَقُ لِلْغِنَى وَ أَجْدَرُ بِإِقْبَالِ الْحِطِّ: با کسی شریک شوید که رزق به او روی آورده است؛ زیرا او به توانگری سزاوارتر و روی آوردن بهره به او شایسته‌تر است» (مجلسی، ۱۴۰۳ق. ج ۱۰۰: ۸۶). شخصی که طالب حلال است، حرص و چشم به اموال دیگران ندارد، بدین دلیل مردم به وی اعتماد نموده، سبب شراکت مالی با وی می‌شود.

نتیجه‌گیری

با توجه به یافته‌های تحقیق نتایج حاصل می‌شود:

۱- پیش از این یادآور شدیم که تربیت، پرورش دادن استعدادها درونی فرد برای رسیدن به کمال مطلوب است و رزق هر چیزی را شامل می‌شود که از راه حلال مورد بهره‌برداری قرار می‌گیرد و رزق حلال از عوامل زمینه‌ساز تربیت است و اولین تأثیر آن بر باور و رفتارهای فردی است که در پی آن، آثار اجتماعی نیز نمایان می‌شود که علاوه بر آرامش روحی، سبب رضایت خداوند می‌شود.

۲- زندگی سالم که از مسیر رزق حلال فراهم آید، انسان را در مسیر رشد و تعالی روحی قرار می‌دهد و فارغ از برنامه کلی اقتصادی حاکم بر یک جامعه، حتی جزئی‌ترین مسائل در جامعه می‌تواند نقش مهمی داشته باشد. آثار تربیتی رزق در بُعد فردی، شامل پیروی نکردن از وسوسه‌های شیطانی، ایجاد روحیه سپاسگزاری و شکر، ایجاد

و تقویت عمل صالح، ایجاد آرامش و رفاه، تقویت و تثبیت دینداری و جلاء دادن روح است.

۳- کسی که به رزاقیت خداوند و مقدر بودن رزق اعتقاد داشته باشد و به کسب حاصل شده از حلال راضی باشد، علاوه بر تعالی روح و تربیت افراد، اعضای خانواده را به سلامت و پویایی رهنمون می‌نماید و سبب استواری بنیان خانواده است و در نهایت بر شکوفایی بنیان جامعه مؤثر است؛ زیرا ساختار اجتماعی الگویی از بافت ذهنی افراد جامعه است که به شکل عملی در جوامع بشری خود را نشان می‌دهد. از جمله آثار تربیتی رزق حلال در بُعد اجتماعی، توفیق داشتن فرزند صالح، رعایت حقوق دیگران، حفاظت الهی و دوری از رذایل اخلاقی و اجتماعی، دستیابی به آسایش و رفاه، برتری و فضیلت بر سایر امت‌ها و امین مردم و مورد اعتماد جامعه بودن است.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم**. (۱۴۱۵ق.). ترجمه محمد مهدی فولادوند. تهران: دارالقرآن الکریم.
- ابن فارس، احمد. (۱۴۰۴ق.). **معجم مقاییس اللغة**. قم: مکتب الاعلام الإسلامی.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۰۴ق.). **لسان العرب**. بیروت: دار صادر.
- بارو، رایین و رونالد وودز. (۱۳۹۰). **درآمدی بر فلسفه آموزش و پرورش**. ترجمه فاطمه زیبا کلام. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- باقری، خسرو. (۱۳۸۹). **درآمدی بر فلسفه تعلیم و تربیت جمهوری اسلامی ایران**. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- بیات، غلامرضا. (۱۳۸۵). **اسلام در مبارزه بنیادین با فقر**. تهران: انتشارات بدر.
- تهانوی، محمد علی. (۱۴۰۴ق.). **کشف اصطلاحات الفنون و العلوم**. استانبول: دار قهرمان.
- جرجانی، علی بن محمد. (۱۴۰۸ق.). **التعريفات**. بیروت - لبنان: دارالکتب العلمیة.
- جوهری، اسماعیل بن حماد. (۱۳۷۶). **الصحاح**. بیروت: دارالعلم للملایین.

- حکیمی، محمدرضا و علی محمد حکیمی. (۱۳۷۱). *الحیة*. ترجمه احمد آرام. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- مبانی اقتصاد اسلامی**. (۱۳۷۱). دفتر همکاری حوزه و دانشگاه. تهران: انتشارات سمت.
- دلشاد تهرانی، مصطفی. (۱۳۷۶). *سیری در تربیت اسلامی*. تهران: مؤسسه نشر و پژوهش های مرکز.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۵۲). *لغت نامه دهخدا*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ق.). *مفردات الفاظ القرآن*. بیروت: دارالقلم.
- رشیدپور، مجید. (۱۳۷۸). *تربیت کودک از دیدگاه اسلام*. تهران: انجمن اولیاء و مربیان جمهوری اسلامی ایران.
- سیف، علی اکبر. (۱۳۸۷). *روانشناسی پرورشی نوین*. تهران: دوران.
- شریعتمداری، علی. (۱۳۷۴). *اصول و فلسفه تعلیم و تربیت*. تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
- طباطبائی، سید محمدحسین. (۱۴۱۷ق.). *المیزان فی تفسیر القرآن*. قم: انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*. تهران: انتشارات ناصرخسرو.
- فخر رازی، محمد. (۱۴۱۵ق.). *التفسیر الکبیر*. بیروت: دارالفکر.
- فراهانی فرد، سعید. (۱۳۷۸). *نگاهی به فقر و فقرزدایی از دیدگاه اسلام*. تهران: مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر.
- فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۰۹ق.). *العین*. قم: نشر هجرت.
- فیتز پتریک، تونی. *نظریه رفاه (سیاست اجتماعی چیست؟)*. ترجمه هرمز همایون پور. تهران: گام نو.
- فیروزآبادی، محمدبن یعقوب. (۱۴۱۵ق.). *قاموس المحيط*. بیروت: دارالکتب العلمیه.

- کانت، ایمانوئل. (۱۳۷۴). **تعلیم و تربیت و مراحل آن**. ترجمه غلامحسین شکوهی. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- الکردی، عمار. (۱۴۱۶ق.). **الانسان و الرزق**. دمشق: دارالمعرفة.
- کلباسی حائری، محمد. (۱۳۸۹). **السعة و الرزق**. بیروت: مؤسسه الوفاء.
- کهندل، معصومه. (۱۳۸۸). **بررسی همبستگی رزق و پارسایی در آیات و روایات**. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده علوم حدیث تهران.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ق.). **بحار الأنوار**. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- محمودیان، حسین. (۱۳۸۹). **بررسی اثر کسب در آمد حلال بر تربیت**. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه آزاد اسلامی تهران. دانشکده روانشناسی و علوم اجتماعی گروه علوم تربیتی.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۷۱). **تعلیم و تربیت در اسلام**. قم: صدرا.
- مظفر، محمدرضا. (۱۳۸۰). **عقاید الإمامیه**. ترجمه علیرضا مسجدجامعی. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- مغنیه، محمدجواد. (بی تا). **التفسیر المبین**. قم: بنیاد بعثت.
- میرزا خسروانی، علیرضا. (۱۳۹۰ق.). **تفسیر خسروی**. تهران: انتشارات اسلامیة.
- نیک‌زاد، محمود. (۱۳۷۱). **کلیات فلسفه تعلیم و تربیت**. تهران: انتشارات اسلامیة.